

о. Юрій Мицик

ОГЛЯД ДОКУМЕНТАЦІЇ “ТАТАРСЬКОГО ВІДДІЛУ” ФОНДУ “АРХІВ КОРОННИЙ У ВАРШАВІ” АГАД

Маловивченість історії Кримського ханства багато в чому пояснюється браком достатньої кількості джерел, деформованістю джерельної бази, її значними втратами. Насамперед, найцінніше зібрання з історії Криму – архів Кримського ханства згорів під час штурму Бахчисараю російськими військами Мініха у 1736 р. Через це у самому Криму нині майже немає писемних джерел кримськотатарського походження XV–XVIII ст. Та й загалом дуже мало їх в архівосховищах сучасної України, оскільки ще у 1708 р. під час взяття гетьманської столиці Батурина був спалений і архів Гетьманщини, у якому, без сумніву, були матеріали щодо зносин з Кримським ханством. Таким чином, на сьогодні найціннішими зібраннями джерел з історії Кримського ханства диспонують лише архівосховища Стамбула, Москви і Варшави. Зокрема, у Москві найцінніша їх частина сконцентрована у “татарських справах” колишнього Посольського приказу (нині – ф. 123 “Сношения России с Крымским ханством” Російського державного архіву давніх актів у Москві¹. Аналогічного характеру джерела зберігаються у Варшаві, у “татарському відділі” ф. “Архів коронний у Варшаві” (далі – АКВ) Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві (далі – АГАД). Останні і є предметом нашого дослідження.

Слід відзначити, що джерела з “татарського відділу” АКВ АГАД постійно перебували в центрі уваги польських орієнталістів, певна частина їх була вже видана, наприклад, інструкція для посла Речі Посполитої до Криму М. Яскульського 1654 р. (388)², їх використовували при написанні праць з історії польсько-кримських відносин, наприклад, видатний польський тюрколог-кримознавець Богдан Барановський. Окремі джерела

¹ Сигнатури документів “татарського відділу” АКВ АГАД є досить незручними. Подаємо тут і далі лише порядковий номер справи, без вказівок на “картон” чи “теку”. Цього, однак, достатньо, щоб розшукати без проблем необхідну справу у фонді.

² Загальний опис ф. 123 міститься у кн.: *Центральный Государственный архив древних актов СССР. Путеводитель*, Москва 1991, т. 1. Частина з них була проаналізована нами: Ю.А. Мицик, *Нові джерела до історії українсько-кримських відносин у середині XVII ст. (за матеріалами “кримських справ”)*, *Взаимодействие культур Восточной Европы и Востока в переломные эпохи*, Днепропетровск 1996, с. 70–72; Ю.А. Мыщык, *О публикации дипломатия Крымского ханства*, *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.*, Днепропетровск 1990, с. 41–50.

цього відділу були видані нами³. Тим не менш, потенційні можливості “татарського відділу” АКВ АГАД далеко не вичерпані.

“Татарський відділ” містить у собі 736 справ, але кількість джерел у них не є однаковою. Переважна більшість справ містить у своєму складі одне джерело, не рахуючи заміток архівістів XVIII–XX ст. Однак є справи, де зберігаються два джерела (№№ 93, 427, 438, 539, 541, 546, 552, 565, 574), три (№№ 422, 346, 533, 538, 546, 554), чотири (№№ 140, 547), п’ять (№№ 8, 542) і навіть сім (710). Додамо, що одна справа (№ 33) була передана до іншого “турецького” відділу АКВ, де значиться під сигнатурою № 78 (485). Таким чином, загальна кількість джерел (це переважно документи) складає 775, але треба врахувати, що таких, що мають самостійне значення, є менше, всього 733. Несамостійними джерелами ми вважаємо тут такі, що є копіями при наявності оригіналу, або ж перекладами польською, французькою, латинськими мовами, знову ж таки при наявності оригіналу. Водночас деякі документи мають додатки (їх автори джерел звичайно називали “цедулами”), кількість яких складає 29.

Матеріали “татарського відділу” АКВ АГАД відносяться до досить широкого часового проміжку: найраніший документ датований 29.XI.1514 р. (№ 575). Це – оригінал договору хана Менглі-Гірея I з королем Сигізмундом I. Найпізніший (№ 140) датований 1765 р. Це – лист хана Селім-Гірея III до короля Речі Посполитої Августа III. По століттях матеріали “татарського відділу” поділяються таким чином: XVI ст. – 172, XVII ст. – 495, у тому числі на 1660–1665 рр. припадає понад 200 документів, XVIII ст. – 66 джерел. У деяких випадках датувати джерело з достатньою точністю важко.

Переважна більшість джерел кримськотатарського походження була створена представниками центральної та місцевої влади Кримського ханства, інколи приватних осіб. Більшість цих джерел писана т. зв. османською мовою, тобто діловою мовою Османської імперії, арабськими письменами. Водночас дуже широко вживалася польська мова. Правителі Кримського ханства мали з нею, як і з українською, постійний контакт, а

³ Див.: Ю. Мищик, *Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст.*, Україна в минулому, К.: Л. 1996, вип. VIII, с. 205–214. Відзначимо, що джерела з історії Кримського ханства можна знайти часом у найнесподіваніших місцях. Так, нами було виявлено у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені тритомний кольоровий альбом з малюнками й коментарями до них невідомого італійського автора середини XVII ст. Хоча альбом присвячено Османській імперії, однак там є малюнки, які зображують кримського хана, качгу-султана, нурадін-султана, мурз, рядового татарина, навіть малюнок запорожця, посадженого на палю (існопог. № 352, 353, 354).

через те, що ця мова була державною в Речі Посполитій, через те, що правителі Криму зверталися до короля та уряду Речі Посполитої, то вживання польської мови не повинно викликати подиву. У дипломатичній службі Кримського ханства, у канцелярській роботі було задіяно чимало вихідців з Речі Посполитої або їхніх нащадків. Так, канцелярист хана Мухамед-Гірея IV називався Іслам-бей Цегелі, хоча його справжнє прізвище було Цегельський, і він, очевидно, був етнічним поляком. У “татарському відділі” зберігається 10 його особистих листів, з яких, до речі, стає ясно, що він був і секретним інформатором уряду Речі Посполитої.

Зустрічаються і такі документи кримськотатарського походження, які були писані українською (585) та французькою (566) мовами. У першому випадку лист хана Девлет-Гірея I до короля Сигізмунда-Августа, писаний з Самари 1562 р. Відзначимо, що Самара – це стара назва сучасного міста Новомосковська Дніпропетровської області, і отже, лист Девлет-Гірея I може вважатися першою згадкою про цей населений пункт, котрому, виходить, вже майже 440 років! Франкомовний документ – це лист хана Саламат-Гірея II до – короля Августа III від 27.12.1742 р.

101 документ має інше походження, насамперед польське. Це листи королів Речі Посполитої (Сигізмунд I, Сигізмунд-Август, Сигізмунд III, Ян-Казимир, Михайло Вишневецький, Ян Собеський, Август II, Август III), коронних канцлерів, представників дипломатичного корпусу Речі Посполитої, насамперед послів до Кримського ханства, а також листи й звіти останніх (М. Яскульський, В. Бечинський, Я. Венявський, Я. Шумовський, Ф. Кобилецький, Г. Шмелінг, Ромашкевич та ін.). Трапляються і листи шведського короля Густава X Адольфа (477), іранського шаха Аббаса II (332), молдавських господарів Костянтина (147–153) та Григорія III Дуки (33) та ін. Всі ці документи, що мають безпосереднє відношення до історії Кримського ханства, писані переважно польською мовою, хоч зустрічаються й такі, що були писані українською, латинською та французькою мовами. Врешті 11 документів належать перу представників Османської імперії і були писані османською мовою. Це листи очаківської адміністрації (М. Сияуш-паша, Осман-паша, Мустафа-бей, Омар, Ібрагім-паша), рядових турків. Вісім цих документів (53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 67) датовані приблизно 1542–1550 рр., інші – 1633 р. (8, 71) та 1654 р. (391). Це, головним чином, скарги на керівників козацьких нападів на Очаків вінницького старости Бернарда Претвича та Васька Чорного з переліком заподіяних шкод, що доповнює багаті матеріали аналогічного характеру “турецького відділу” АКВ АГАД. Є й дані про розмежування кордонів,

де згадуються Кодима й Саврань. У інших випадках мовиться про дії Абази-паші, що готувався до війни проти Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст., про турецько-польські дипломатичні зносини.

Окрему групу складають тексти мирних договорів: усього 14 (13 – договори Криму з Річчю Посполитою, а один – Кримського ханства з Московською державою 1670 р.). Це договори 1514, 1520, 1622, 1634, 1640, 1649, 1654 рр. (№№ 34, 35, 334, 365, 484, 485, 575, 576, 512, 513, 577, 578, 712, 713).

Звернемося насамперед до документів XVI ст. Найраніші з них стосуються часів правління ханів Менглі-Гірея I та Мухамед-Гірея I. Це вищезгаданий договір Менглі-Гірея I 1514 р. разом із перекладами (575–576), трактат Мухамеда-Гірея I зі станами Речі Посполитої, укладений у Перекопі 21.10.1520 р., (577 та його переклад – № 578). Листи хана до великого коронного канцлера і, очевидно, до Сигізмунда I (579, 580). Крім вищезгаданого листа Девлет-Гірея I до Сигізмунда-Августа є ще один лист цього ж хана до того ж адресата від 13.06.1572 р. (584). Основну ж масу документів XVI ст. складають листи ханів та представників панівних кіл Кримського ханства до королів Речі Посполитої Сигізмунда-Августа та Генріха Валуа (до останнього, наприклад, адресовано 18 листів), станам Речі Посполитої протягом кількох років (1572–1574 рр.). На жаль, їхній текст є дуже стандартним і лаконічним, майже ідентичний зміст відбивався у 10–20 документах, листах різних авторів. Це значною мірою знижує їхню цінність. Взагалі, досить поширена у Криму практика одночасного випуску серії листів з одного питання (від імені хана, візира, калги-солтана, нурадин-солтана тощо), до того ж (для гарантії отримання їх адресатом) інколи двома-трьома серіями, призводила до значного дублювання документації.

Унікальними є листи до тих же адресатів, що були писані дружинами та дочками Девлет-Гірея I (Айше, Пері, Ханіке, Ширван та ін.; Зійяд, Фатіма, Махбуб)⁴. При цьому ханші виряджали до королів Речі Посполитої особистих послів (Тини-бек, Тав-мурза, Микола). Хоча листи було підготовлено у державній канцелярії і тому їхній зміст був стандартним (запевнення у мирних намірах, вимоги сплатити заборговані упоминки, тобто данину), але це виразно свідчить про більшу, ніж звичайно вважається, політичну і суспільну роль жінок у мусульманському Криму.

⁴ Про ці жіночі листи нам уже доводилося писати: Ю.А. Мыцык, *Женские письма XVI–XVII вв.*, Достлук (Симферополь 1991, 18 жовтня). Ця стаття, у перекладі українською (Жіночі листи XVI–XVII ст.), була перевидана на сторінках кримського тому “Хроніки-2000” (К. 2000).

Принаймні така традиція офіційного листування дружин і дочок правителя, особисті їх посольства, була невідомою у Московській державі і не була поширеною в тогочасній Центральній і Західній Європі. У Криму ж і у першій половині XVII ст. ця традиція продовжувала існувати, про що свідчить лист Она-біім, матері хана Бахадур-Гірея, від 12–20.06.1640 р. (№ 499) та Алем-Султан-хані, матері калги-солтана Шахін-Гірея під 1635 р. (№ 464). Усього жіночих листів у “татарському відділі” АКВ АГАД нараховується 32, причому вони належать 20 авторкам. Тут варто сказати і про лист Бекір-мурзи до його матері, що датується серединою XVII ст. Тут містилася подяка за надіслані речі і привітання знайомим (85).

Нарешті остання група листів XVI ст. (всього 17) адресована Стефанові Баторію, королеві Речі Посполитої у 1576–1586 рр. Найцікавішою є група з 13 листів, писаних королеві Мубарак-Гіреєм (нурадин-солтан), Мехмед-Гіреєм (калга-солтан), Мурад-Газі, Гадасі-Гасаном, Гаджі-Гірей-султаном, Сахіб-Гірей-султаном, Мусалла-аталиком, Мурад-беєм, Алі-Гіреєм та Газі-Гіреєм близько 17.02.1578 р. з-під Острога. До речі, у Острозькому літописці під 1577 р. занотовано: “Того ж року татаре маснії (тобто ті, що напали на Острог під час масляного тижня перед І Великим постом. – Ю. М.) Острог добували і мало не добули, аж князь Василій (Острозький. – Ю. М.) поєднав їх і частовал в замку, і в місті з людьми татаре їли і пили”⁵. Джерело цієї звістки – “Хроніка Польщі” Марціна та Йоахима Бельських датує цю подію точніше – 1578 рік. Згадані листи безпосередньо стверджують існування мирної угоди князя Василя Острозького з ординцями, які, ідучи проти козаків, вчинили напад на Острог (683–689, 693–698). До них прилягає лист Мустафи-бея, де йдеться про похід на Острог і відправлення посла (70). Варто вказати також на лист хана Газі-Гірея II, адресований канцлеру Яну Замойському (699), та його мирну угоду з Сигізмундом III і станами Речі Посполитої 1592 р. (701, 702); листи хана Селемет-Гірея (707) та Богр-бея (711) до Стефана Баторія.

XVIII століття представлене найменшою кількістю документів. Це пояснюється кризою Османської імперії, Кримського ханства і Речі Посполитої, ослабленням їхньої зовнішньополітичної активності. Не випадково найбільше документів стосується подій початку XVIII ст., особливо 1712–1714 рр. Авторами цих документів є насамперед хани Каплан-Гірей (8 листів), Девлет-Гірей II (2 листи), Селамат-Гірея II (2 листи), Селім-Гірей III (1 лист), Арслан-Гірей (3 листи), Селім-Гірей III (4 листи, враховуючи і три копії), Галім-Гірей (4 листи). Ці листи були адресовані королю Речі Посполитої Августу II та Августу III, коронному гетьману А. Сенявському.

⁵ О.А. Бевзо, *Львівський літопис та Острозький літописець*, К. 1970, с. 129.

Найбільше документів стосується подій XVII ст., особливо часів правління Іслам-Гірея III (1644–1654 рр.) та Мухамед-Гірея IV (1641–1644, 1654–1666 рр.). Так, на частку Іслам-Гірея III припадає 30 документів, Мухамед-Гірея IV – 102, візира Сефер-Кази-аги – 74, візира Кайтас-аги – 14 і т. д. Можна відзначити, що у “татарському відділі” зберігаються листи більшості кримських ханів, що панували у XVII ст., наприклад Джанібек-Гірея (8 листів), Бехадур-Гірея (2 листи), Адиль-Гірея – “Чабана” (2 листи) та ін., ханських візирів, калг, нурадинів, солтанів, мурз та їхніх візирів, представників дипломатичного корпусу. Характерно, що майже все це – документи зовнішнього листування, і лише окремі (лист візиря Сефер Кази-аги до дипломата Дедеш-аги (325, 534), листи Яли-аги, Бек-мурзи до Сефер Кази-аги (76, 84, також 83)) представляють внутрішнє листування.

Найбільшу цінність мають листи Мухамед-Гірея IV, Адиль-Гірея, калги-султана Крим-Гірея, перекопського Карач-бея, візира Іслам-аги та якогось аноніма до гетьманів України Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, писані у 1659–1666 рр. (16, 17, 46, 191, 297, 318, 415)⁶.

Варто вказати на інші документи цього ж ряду, що зберігаються у “козацькому відділі” АКБ АГАД: листи до П. Дорошенка Мухамед-Гірея IV (№ 103), калги-солтана Крим-Гірея (№ 102), лист хана Девлет-Гірея II до Війська Запорозького від 6.02.1713 р. У рукописі № 3036 фонду “Архів Замойських” АГАД зберігаються листи кримських ханів: лист Іслам-Гірея III до Б. Хмельницького від 29.05.1650 р., Мухамед-Гірея IV до Війська Запорозького 1655 р. до гетьмана П. Тетері того ж року та лист візира Кайтас-аги до того ж (АГАД, ф. “Архів Замойських”, № 3036, с. 431, 200, 202).

Чимало листів належить до категорії “проїжджих”, тобто глейтів, які були видані ханами та візирами своїм послам для передачі королеві чи канцлеру Речі Посполитої. Тут містилося прохання про дозвіл проїзду кримських послів до Австрії 1660 р. (306), 1661 р. (108), 1632 р. (149); до Швеції 1659 р., (412) та 1662 р. (146, 2); Данії у 1658 р. (408), 1661 р. (109–110), 1666 р. (11) тощо. Тим самим стверджується широкий розмах дипломатичної діяльності Кримського ханства, що відбилося у деяких іноземних джерелах, наприклад у німецькомовній хроніці “Театр Європи”. Деякі документи фонду свідчать також про воєнні дії ханства не тільки на території України, але й Польщі, Пруссії, про шведських полонених, взятих Субхан-Кази-агою (299). Водночас документи фонду засвідчують активні дії

⁶ Згадані листи кримських ханів до гетьманів України подані нами до друку в “Записки НТШ” у Львові.

запорозького козацтва у боротьбі проти ханства, насамперед проти ногайських орд, козацькі походи проти Очакова, Білгорода-Дністровського (Акермана), Перекопу. Сигізмунд-Август у листі до хана (1565 р.) писав про вдалий напад запорожців і донців на турецько-кримський караван на чолі з турецьким купцем Карашем, який вів також невольників, згадувалося про Дмитра Вишневецького – “Байду” (586 під 1562 р.), про Б. Претвича.

Документи фонду висвітлюють також і союзницькі дії Запорозької Січі та Кримського ханства. Насамперед це стосується союзу 20-х рр. XVII ст., діяльності його ініціатора з кримського боку – калги-солтана Шахін-Гірея (див. чотири листи останнього за номерами 459–461, 714). Дізнаємося, наприклад, що цей калга був швагером іранського шаха Аббаса Великого (сестра Шахін-Гірея була дружиною Аббаса), про ім'я матері Шахін-Гірея. З інших джерел, виявлених нами в архівах, дізнаємося, що Шахін-Гірей після поразки у боротьбі проти Османської імперії знайшов притулок на Січі, де й “покозачився” (!). Чимало документів фонду безпосередньо стосується Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., і вони складають більшість із 56 листів, виявлених нами з цієї проблематики, в т. ч. 15 листів було адресовано Б. Хмельницькому⁷. Найповніше відбилася доба “Руїни” в Україні. Досить сказати, що тільки про Івана Сірка йдеться у 12 документах, а ще у двох листах про його дії говориться, не називаючи вождя запорожців по імені. Це листи Мухамед-Гірея IV до короля Яна-Казимира та канцлера М. Пражмовського, донесення польського дипломата Я. Стадницького.

Тут висвітлюється вибух повстання у Правобережній Україні на початку 1664 р., який, за твердженням автора листа, спричинив Сірко з понад десятком кіннотників, підготовка Сірка до нападу на Крим, його переговори з цього приводу з калмиками, оборона Сірком Умані у 1664 р. (№№ 116, 192, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 232, 239, 241, 257, 278, 233). Знаходимо у документах також певні дані про антиколоніальне повстання Мазепа та Гордієнка проти Російської імперії у 1709 р. До речі, згадується і про догетьманський період діяльності Мазепа: Кутлу-Гірей-мурза писав у березні 1663 р., про Мазепу як гінця Яна-Казимира до кримського хана (188, 189).

Чимало важливих подробиць про події воєнно-політичної історії в Україні, Криму, Молдавії подають польськомовні “новини” з Молдавії, зі

⁷ Див., наприклад: *Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького*, Архіви України 5 (1989) 71–74. Низка документів “татарського відділу” надруковані нами на сторінках серійної публікації *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, К. 2014.

Сходу тощо. Є дані і про торгівлю Кримського ханства, причому названі імена татарських (Мустафа) (98), вірменських (Торос Торосович, Малок) (76, 204, 314, 393), єврейських або караїмських купців; зазначені торгівельні шляхи Криму (до Львова, Києва, Москви) і т. д. Унікальним є документ – скарга 13 католицьких та уніатських ченців і священників з Бахчисараю 1660 р. Вони просили у польської влади допомогти їм у клопотанні до Ватикану щодо зміщення єпископа-німця Вінцента Пінкельмана і затвердження нового, ними обраного єпископа. Отже, тут чітко твердиться про існування католицького єпископату в Кримському ханстві, названо імена чотирьох кримських католицьких єпископів у середині – другій половині XVIII ст., є дані про душпастирську діяльність католицьких місіонерів у Криму (№ 13). Є й пізніші документи про діяльність католицьких місіонерів у Криму: лист ватиканського місіонера, домініканця Франциска до Яна-Казимира 1663 р. (193), реляція польського посла до Криму Лопушанського 1713 р. (560).

Документи фонду дають важливий матеріал для вивчення палеографії Кримського ханства, певною мірою і Речі Посполитої та України, також дипломатики, сфрагістики тощо. Так, більшість документів скріплена особистими печатками авторів, деякі документи – це просто відбитки ханських печаток (66, 68). Один документ підписаний і скріплений печатками понад 10 вищих достойників Кримського ханства часів Мухамед-Гірея IV (131). Найважливішим з цього боку є договір 1514 р., рясно вкритий тамгами, частина з яких нагадує нинішній герб кримських татар (703). Фонд подає великий матеріал для генеалогії Кримського ханства. Так, довідуємося, що відомий діяч Суїн Кази-мурза був, як він сам пише (161, 237), сином Субхан Кази-аги, того самого, що воював у Померанії, Пруссії, Польщі проти Швеції. Нарешті, є важливі дані для історичної топоніміки Криму та України; згадуються, наприклад, Дніпро, Південний Буг, Інгул, Самара, Дністер, такі населені пункти, як Кодак (сучасний Дніпропетровськ), Самара (сучасний Новомосковськ), Микитин Ріг (Нікополь), Кам’яний Затон та ін.

Отже, джерела “татарського відділу” АГВ АГАД мають велику цінність для вивчення історії Кримського ханства та України XVI–XVIII ст., а також низки сусідніх держав. Без їх використання неможливо видати повноцінний корпус джерел з історії Кримського ханства. Сподіваємося, що ця стаття поліпшить орієнтацію українських дослідників у значному і важливому масиві кримськотатарських джерел, які зберігаються у “татарському відділі” АКВ АГАД.